

**Murat Bardakçı, “Talat Paşanın Evrak-i metrukesi”,
İstanbul, Everest Yayınları, 2008, 272 s.**

2008 թ. Ստամբուլում թուրք հայտնի լրագրող և ուսումնասիրող Սուրադ Բարդաքչի կողմից և նրա առաջաբանով հրատարակում է «Թալեաթ փաշայի լքված փաստաթղթերը» վերնագրով գիրքը: Առաջաբանում Բարդաքչըն, անդրադառնալով գրքի ստեղծման նախապատմությանը, նշում է, որ Թալեաթ փաշայի անձնական իրերի մեջ, մասնավորապես, նրա ճամպուրուկի աստառի տակից գտնվել է «Սև կազմով տետրը», որը, ըստ էության, ոճրագործի անձնական օրագիրն է, որտեղ նա գրառումներ է արել և տարատեսակ փաստեր արձանագրել: Այդ գրառումների մի մասը վերաբերում է նաև Հայոց ցեղասպանությանը, որն ըստ Բարդաքչի՝ իբրև թե պետք է լույս սփռեր հայկական սփյուռքի «պնդումների» և այլ հարցերի վրա¹, բնականաբար թուրքական թեզերին համապատասխան, սակայն հենց այդ նույն փաստերը առաջացնում են մի շարք հարցականներ, որոնք ոչ միշտ են տեղավորվում թուրքական ժխտողականության սցենարում:

Գիրքը բաղկացած է 4 գլուխներից, որոնցում ներկայացվում են «սև կազմով տետրի» մեջ տեղ գտած ցուցակները, քարտեզները, կայսրության բնակչության թվաքանակը, Թալեաթի նամակագրությունը, գրառումները և այլն: Գրքի երկրորդ գլուխը վերնագրված է «Հայերի տարհանումը ըստ նահանգների և գավառների» որտեղ ներկայացված է երիտթուրք պարագլխի գրառումները հայերի տեղահանման, լքյալ գույքի, որբացած հայ երեխաների տեղաբախշման մասին: Գրքում ներկայացված է Թալեաթի մի ցուցակ, որտեղ նշված է տեղահանվող հայերի թվաքանակը ըստ 11 նահանգների և նրանց նոր բնակության վայրերում տեղաբաշխումը: Ըստ Թալեաթի՝ ցուցակի տեղահանված և արքորի վերջնակետ

¹ Bardakçı M., “Talat Paşanın Evrak-ı metrukesi”, İstanbul, 2008, s. 14.

հասած հայերի թվային տարբերությունը կազմում է 924 158 մարդ², այսինքն՝ այդքան մարդ չի հասել արաբական նահանգներ և ճանապարհներին կոտորվել է: Մակայն Բարդաքչըն առաջ է քաշում մի անհիմն վարկած, թե այս փաստը ամենևին չի նշանակում, որ վերոնշյալ 924 158 «անհետ կորած» հայերը սպանվել են կամ մահացել, այլ այդ թվի մեջ են մտնում նաև այն հայերը, որոնք տեղափոխվել են ԱՄՆ, Եվրոպա կամ այլ երկրներ, որոնց մի մասը, հեղինակի համոզմամբ, հետ են վերադարձել³:

Թալեաթի օրագրում փաստեր կան նաև ցեղասպանական մեկ այլ արարքի՝ հայ որբերին բռնի իսլամացնելու և մուսուլման ընտանիքներին բաժանելու մասին: Գրքում ներկայացված է անձամբ Թալեաթի կողմից պատրաստված մի ցուցակ, որում նշված են այն նահանգների անունները որտեղ կան հայ որբեր, երկրորդում տրվում է մուսուլմանների բաժանված հայ որբերի քանակը, իսկ երրորդում՝ այդ պահին նշված նահանգներում դեռևս մնացած հայ որբերի քանակը: Ըստ այդ ցուցակի՝ Էրզրումում՝ 500, Ադանայում՝ 90, Դիարբեքիրում՝ 1800, Տրապիզոնում՝ 2292, Մեքաստիայում՝ 1500, Ջանիկում՝ 561, Մարաշում՝ 25, ընդհանուրը 6768 երեխա բաժանվել է մուսուլմանական տների: Ըստ այս ցուցակի՝ անտեր մնացած հայ երեխաների թվաքանակն ըստ նահանգների հետևյալն էր՝ Էրզրում՝ 150, Ադանա՝ 55, Հալեպ՝ 2625, Մեքաստիա՝ 700, Ջանիկի սանջակ՝ 101, Ջոր սանջակ՝ 500: Ինչպես նաև տողատակում տվյալներ է բերվում այն որբերի մասին, որոնք եղել են տարբեր միսիոներական դպրոցներում և մուսուլմանական որբանոցներում⁴:

Գրքի չորրորդ գլխում ներկայացված են ինչպես Թալեաթ փաշայի, այնպես էլ ժամանակի հասարակական-քաղաքա-

² Նույն տեղում, էջ 77:

³ Նույն տեղում, էջ 109:

⁴ Նույն տեղում, էջ 89:

կան գործիչների նամակագրությունները: Ուշագրավ է, օրինակ, հայտնի պանթուրքիստ կին գրող Հալիդե Էդիփ Ադըվարի նամակը գրված 1917 թ. մարտի 1-ին այն ժամանակվա ֆինանսների նախարար Ջնիթին: Բեյրութից ուղարկված նամակում Հալիդե Էդիփը նկարագրում է նախարարին այնտեղ կուտակված հայ երեխաների և կանանց ծայրահեղ ծանր վիճակը⁵, որը, մեր կարծիքով, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ փաստագրական որոշակի արժեք ունեցող վկայություն է:

Հետաքրքիր է նաև Մուրադ Բարդաքչի հարցազրույցը Թալեաթ փաշայի այրի Հայրիե Թալեաթի հետ նրա մահից մեկ տարի առաջ՝ 1982 թ.: Հայրիե Թալեաթն իր տված հարցազրույցում հիմնականում պատմել է Թալեաթի հետ համատեղ կյանքից, սակայն անդրադարձել է նաև հայերի տեղահանությանը և Թալեաթի սպանությունից հետո տեղի ունեցած դատավարությանը, որին ինքը մասնակցել է⁶: Թալեաթի կնոջ հարցազրույցում կա նաև մի հետաքրքիր մանրամասն՝ կապված 1943 թ. ոճրագործի աճյունը Թուրքիա տեղափոխելու վերաբերյալ: Ըստ այդմ՝ ժամանակի Թուրքիայի վարչապետ Շուքրյու Մարաջօղլուն ոճրագործի այրուն խոստովանել է, որ իրեն քաղաքականապես դաստիարակել է Թալեաթ փաշան և իրենց պարտքն է արժանին մատուցել նրա հիշատակին:

Թալեաթ փաշայի նորահայտ օրագիրը և դրանում առկա փաստերը, բնականաբար, գրավել են հայ, թուրք, արևմտյան ուսումնասիրողների և պատմաբանների ուշադրությունը և առաջ բերել բանավեճեր: Ըստ այդմ, թուրքական կեղծարարության հիմնական կառույցներից մեկը՝ Թուրքական պատմական ընկերությունը՝ ի դեմս պատմաբան և կեղծարար Քեմալ Չիչեքի նախ կարծիք է հայտնել, որ կասկածելի է, թե

⁵ Bardakçı M., նշվ. աշխ., էջ 150-151:

⁶ Նույն տեղում, էջ 201-211:

արդյոք օրագիրն իրոք պատկանել է Թալեաթին, քանի որ դա նրա ձեռագիրը չէ⁷: Մուրադ Բարդաքչըն ի պատասխան այս պնդմանը նշել է, որ Թալեաթը այն ժամանակ եղել է ներքին գործերի նախարար, այնուհետև մեծ վեզիր, և դա նշանակում է, որ գրառումները հնարավոր է, որ գրել են օգնականները իր տված տվյալների համապատասխան⁸: Իրականում Բարդաքչըն ներկայացրած այս վարկածը բավական կասկածելի և ոչ համոզիչ է թվում: Չիչեքը նաև կասկած է հայտնել օրագրում առկա փաստերի ճշգրտության վերաբերյալ:

Իսկ այլընտրանքային թուրքական պատմագրության ներկայացուցիչներից Թաներ Աքչամը, անդրադառնալով Թալեաթի օրագրում առկա թվային փաստերին և, մասնավորապես, որք հայ երեխաների հարցին՝ նշում է, որ թվերը թերի են և չեն ներառում մոտ 30 նահանգի և գավառի մասին տվյալներ⁹:

Միյուրքահայ ուսումնասիրող Արա Մարաֆյանը, անդրադարձ կատարելով գրքին, նշում է, որ Բարդաքչըն կազմած գրքում ներկայացված թվերը կոտորված կամ «անհետ կորած» հայերի վերաբերյալ զգալիորեն պակաս են ներկայացված¹⁰: Իսկ ահա արևմտյան հեղինակ Սաբրինա Թավերնայզը, «Նյու Յորք Թայմզ»-ում տպագրված իր հոդվածում մեջբերելով պատմաբան Հիլմար Կայզերին, գրում է, որ Թալեաթի «Սև կազմով տետրում» նշված 924 158 հայերը իրականում ոչնչացվել են, իսկ այդ գրառումը նա անվանում է «մահվան գեկուցագիր» (death record)¹¹:

⁷ www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Print&SayfaNo=312&Yer=StandartsSayfa

⁸ www.memurlar.net/habe8r/128911/

⁹ Աքչամ Թ., Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ, Երևան, 2014, էջ 408:

¹⁰ Sarafyan A., “Talaat Paşanın Ermeni soykırımını raporu”, Londra, 2011, s. 6-9.

¹¹ Tavernise S., “Nearly a Million Genocide victims, covered in a cloak of Amensia”, The New York Times, March 8, 2009.

Ամեն դեպքում երիտթուրք պարագլուխ Թալեաթին պատկանող կամ նրան վերագրվող օրագրում կան կարևոր բացահայտումներ, որոնք լավագույնս ի ցույց են դնում թուրքական ցեղասպան քաղաքականությունը ու դրա մշակված և ուղղորդված բնույթը: Անձամբ Թալեաթի կողմից նշված հարյուր հազարավոր «անհետ կորած» հայերի հանգամանքը և հազարավոր որբ երեխաների բռնի իսլամացումը այդ քաղաքականության թերևս ամենացայտուն օրինակներից են:

Մհեր Աբրահամյան
պ.գ.թ.